



## महाराष्ट्र राज्याचे जलधोरण (जलनिती)

डॉ. अशोक नामदेव ससाणे<sup>1</sup>, सहा. प्रा. वसुंधरा दत्ताराम साळुंखे<sup>2</sup>

<sup>1</sup> अर्थशास्त्र विभाग व संशोधन केंद्र प्रमुख,

आण्णासाहेब मगर महाविद्यालय, हडपसर पुणे – ४११०२८

<sup>2</sup> शिक्षण महर्षी दादासाहेब लिमये महाविद्यालय, कलंबोली, सेक्टर-३ई, नवी मुंबई, कलंबोली- ४१०२१८.

Corresponding Author – डॉ. अशोक नामदेव ससाणे

DOI - 10.5281/zenodo.15140464

### प्रस्तावना:

पाणी हे एक प्रमुख नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. ते मानव आणि प्राण्यांच्या जीवनासाठी सर्वात महत्वाचे आहे. जागतिक पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी आणि आर्थिक विकासासाठी ते महत्वाचे आहे. महाराष्ट्रात जलसंवर्धनासाठी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्यात आली आहे. तरीही पाण्याचे असमान वाटप आहे. महाराष्ट्रातील जलसंवर्धनावरील एका व्यष्टी अध्यायनामध्ये ठोस धोरणाची आवश्यकता मांडण्यात आली. म्हणूनच, महाराष्ट्राचे जलधोरण तयार करण्यात आले. महाराष्ट्रात भारताच्या पश्चिम आणि मध्य दोन्ही भागांचा समावेश आहे, अरबी समुद्राच्या काठावर सुमारे ७२० किमी लांबीचा विस्तृत किनारा आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ११.२.४ दशलक्ष लोकसंख्या असलेले आणि ०.३०८ दशलक्ष चौरस किमी भौगोलिक विस्तार असलेले हे राज्य लोकसंख्येच्या बाबतीत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे आणि भूभागाच्या बाबतीत तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. महाराष्ट्रातील शहरीकरणाचा दर लक्षणीय आहे, ४५.२% लोकसंख्या शहरी भागात राहते.

राज्यात उष्णकटिबंधीय मान्सून हवामान असून त्यात अर्ध-शुष्क वैशिष्ट्ये आहेत. पर्जन्यमानात आणि वेळेत बदल हे त्याच्या पर्जन्यमानाचे वैशिष्ट्य आहे, वार्षिक सरासरी ४०० ते ६००० मिमी दरम्यान असते. महाराष्ट्राला वारंवार दुष्काळाचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे त्याच्या सुमारे ४२.५% भूभागावर परिणाम होतो. उल्लेखनीय म्हणजे, राज्याचे एकूण पीक क्षेत्र २२.९ दशलक्ष हेक्टर (२०१५-१६) आहे, ज्यामध्ये १७.१९ दशलक्ष हेक्टर निव्वळ पेरणी क्षेत्र आणि ५.९२९ दशलक्ष हेक्टरमध्ये अनेक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र समाविष्ट आहे. राज्याच्या अर्ध्या लोकसंख्येच्या उपजीविकेत शेती महत्वाची भूमिका बजावते

प्रस्तुत शोधनिबंधात महाराष्ट्र शासनाच्या जलधोरणाचा आढावा घेतला आहे.

### उद्दिष्ट :

महाराष्ट्र शासनाचे २००३ व २०१९ च्या जलधोरणाचा हेतू जाणून घेणे.

### तथ्य संकलन:

प्रस्तुत शोधनिबंधात द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर केला आहे.

### अभ्यासाचे महत्त्व:

राष्ट्रीय जलनितीतील तत्वे, व जागतीक सर्वोत्तम कार्यपद्धती, याचा आढावा घेऊन महाराष्ट्र शासनाच्या जलधोरणात (जलनिती) समाविष्ट घटकांचा व शासनाने अवलंबिलेल्या धोरणाचे महत्त्व अभ्यासणे आवश्यक आहे.

**महाराष्ट्र जलधोरणाची रणनीती:**

महाराष्ट्राच्या जलधोरणात नमूद केलेल्या धोरणांमध्ये राज्याच्या जलव्यवस्थापनाच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी एक व्यापक दृष्टिकोन प्रतिबिंबित होतो. विविध भौगोलिक आणि हवामान परिस्थितीसह, महाराष्ट्राचे धोरण शाश्वत पाण्याचा वापर, समतोल वितरण आणि त्याच्या रहिवाशांचे आणि परिसंस्थांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी प्रभावी संवर्धन उपायांवर लक्ष केंद्रित करते.

**महाराष्ट्राच्या जलधोरणाची उद्दिष्टे:**

संतुलित आणि शाश्वत विकास सुनिश्चित करणाऱ्या महाराष्ट्राच्या जल धोरणाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

- स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता सुनिश्चित करणे.
- पाणीटंचाई आणि दुष्काळाला तोंड देण्याची क्षमता.
- जलसंपत्तीचे धोरणात्मक क्षेत्रीय वाटप.
- पाण्याचे न्याय्य वाटप.
- दर्जेदार पाण्याची खात्रीशीर उपलब्धता.
- परिसंस्थांचे संरक्षण.
- भूगर्भातील आणि पृष्ठभागावरील पाण्याची गुणवत्ता वाढवा.
- पाण्याची उत्पादकता आणि कार्यक्षमता वाढवा.
- एकात्मिक जलसंपत्ती व्यवस्थापन.

**पाण्याचे क्षेत्रीय वाटप:**

- घरगुती, कृषी, औद्योगिक आणि परिसंस्थेच्या गरजा अशा विविध वापरकर्ता गटांमध्ये पाण्याचे वाटप करणे, हे शाश्वत जलसंपत्ती व्यवस्थापन सुनिश्चित करण्यासाठी एक प्रभावी धोरणात्मक साधन आहे.
- या धोरणात्मक दृष्टिकोनाचा उद्देश सध्याच्या आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी लवचिकता, आर्थिक कल्याण आणि एकूणच जीवनमान वाढवणे आहे.
- सुव्यवस्थित वाटप धोरणात राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण योगदान देण्याची क्षमता आहे.
- क्षेत्र-विशिष्ट पाणी वाटप अनेक प्रमुख उद्दिष्टे लक्षात घेऊन आराखडा केला पाहिजे:
  - मूलभूत मानवी गरजा पूर्ण करण्याची खात्री करणे.
  - खोरे आणि परिसंस्थांचे आरोग्य जपणे.
  - जलसंपत्तीपासून मिळणाऱ्या एकूण मूल्याचे जास्तीत जास्त वाढ करणे.
  - पाण्याच्या वापराची कार्यक्षमता वाढवणे.
  - शाश्वत चौकटीत राज्याच्या आर्थिक विकासाला चालना देणे.

**जलसंपत्तीचे नियोजन:**

- राज्याच्या जलस्रोतांचा इष्टतम वापर, संवर्धन आणि व्यवस्थापन केले जाईल जेणेकरून प्रादेशिक असमानता कमी होईल आणि नदीच्या क्षेत्रातील पर्यावरणीय मूल्ये जपली जातील, तसेच आर्थिक आणि सामाजिक फायदे जास्तीत जास्त मिळतील.
- एकात्मिक जलसंपत्ती व्यवस्थापन (IWRM) दृष्टिकोन स्वीकारला जाईल, ज्यामध्ये नदी खोरे किंवा उप-खोऱ्यांचा वापर नियोजन आणि विकासासाठी एकेक म्हणून केला जाईल, ज्यामध्ये मातीतील ओलावा, भूजल, पृष्ठभागावरील पाणी आणि विविध जलसंचय संरचनांचा विचार केला जाईल.
- दर दहा वर्षांनी मोठ्या प्रकल्पांच्या पुनरावलोकनांसोबतच पाण्याची उपलब्धता आणि क्षेत्रीय वापराचे वैज्ञानिक मूल्यांकन आणि नियतकालिक पुनरावलोकने केली जातील.
- जल प्रकल्पांच्या व्यापक नियोजनात सामाजिक, पर्यावरणीय आणि आर्थिक पैलूंचा समावेश असेल, ज्यामध्ये बाधित कुटुंबे आणि स्थानिक प्रशासन संस्थांचा समावेश असेल.
- जलविद्युत प्रकल्पांसह, बहुउद्देशीय असतील आणि हवामान बदलाच्या परिणामांना सामावून घेण्यासाठी, विविध माध्यमांद्वारे पाण्याची उपलब्धता वाढविण्यासाठी डिझाइन केलेले असतील.
- पाणीटंचाई असलेल्या भागात दर आठ महिन्यांनी सिंचन प्रकल्पांचे नियोजन केले जाईल, ज्यामध्ये वैधानिक मंजूरी आणि अर्थसंकल्पीय तरतुदींचे पालन केले जाईल.
- वितरणासाठी पाईप नेटवर्क आणि सूक्ष्म-सिंचन प्रणालींना प्राधान्य दिले जाईल, ज्यामध्ये प्रसार आणि सहभागावर लक्ष केंद्रित केले जाईल.
- भूजलाची वापरात नसलेली क्षमता पृष्ठभागावरील पाण्यासोबत विकसित केली जाईल.
- बहु-विद्याशाखीय दृष्टिकोनातून कमांड एरिया डेव्हलपमेंट प्रकल्प नियोजनात एकत्रित केले जाईल.
- सामाजिक-आर्थिक, पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय सर्वेक्षणांमध्ये प्रकल्पाच्या लाभार्थी आणि प्रभावित क्षेत्रांवर होणाऱ्या परिणामांचे मूल्यांकन केले जाईल.

**एकात्मिक राज्यजल योजना (ISWP):**

- एकात्मिक राज्य जलआराखडा (ISWP) महाराष्ट्राच्या भूपृष्ठ आणि भूपृष्ठावरील जलसंपत्तीचा सुसंवादी आणि शाश्वत विकास आणि प्रशासन साध्य करण्यासाठी तयार करण्यात आला आहे.
- ISWP ची रचना नदी पात्रातील पाणी वापरकर्ता संस्था, विविध पाणी वापरकर्ता श्रेणी, भागधारक आणि संबंधित सरकारी विभागांच्या सक्रिय सहभाग आणि प्रतिनिधित्वासह केली आहे.
- या व्यापक योजनेचा उद्देश विविध प्रदेश आणि खोऱ्यांमध्ये समान विकासाला चालना देणे आहे, ज्यामध्ये प्रादेशिक असमानता कमी करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.
- ISWP हे राज्यभरातील जलसंपत्ती नियोजन, विकास आणि व्यवस्थापनासाठी मार्गदर्शक चौकट म्हणून काम करते.

**२००३ चे जलधोरण:**

जलनीती स्वातंत्र्यपूर्व काळात दुष्काळ निवारण्याचे काम म्हणून पाटबंधारे यांची कामे हाती घेतली जात होती. नंतरच्या काळातही दुष्काळ सदृश्य परिस्थितीमध्ये रोजगार निर्मितीच्या दृष्टिकोनातून पाटबंधारे योजना राबविल्या जातात.

या सर्व योजना जास्तीच्या पावसाच्या प्रदेशात धरणे बांधून व त्यापासून कालवे काढून कमी पावसाच्या प्रदेशातील शेतीसाठी वापरले जाते. पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात यामुळे काही प्रमाणात पाणी उपलब्ध झाले आहे, हे सर्व असून सुद्धा असे दिसून येते की उन्हाळ्यामध्ये काही मोठ्या शहरांना, ग्रामीण भागांना टँकरने पाणीपुरवठा करावा लागतो, त्याचप्रमाणे काही शहरे किंवा उद्योग सांडपाण्यावर प्रक्रिया न करता नद्यांमध्ये पाणी सोडून दिल्यामुळे नद्यांचे पाणी प्रदूषित होते या प्रदूषणामुळे नदीची पर्यावरणीय व्यवस्था धोक्यात येते. भूजलाचा मोठ्या प्रमाणात उपसा झाल्यामुळे भूजल पातळी विशिष्ट मर्यादपेक्षा खाली गेली आहे, त्यामुळे सामान्य शेतकऱ्याला आहे पाणी उपलब्ध होणे कष्टप्रद झाले आहे, भूजल पुनर्भरणाच्या योजनांना म्हणावे तेवढे प्राधान्य दिले नाही, सध्याच्या एकविसाव्या शतकातील जागतिकरण, उदारीकरण व मुक्त अर्थव्यवस्थेचा मुकाबला करण्यासाठी व स्पर्धेला तोंड देण्यासाठी नवीन जलनीतीची गरज निर्माण झाली होती. केंद्रशासनाने सन २००२ मध्ये सुधारित जलधोरण जाहीर केले असून राज्यांनीही स्वतंत्र जलधोरण निश्चित करण्याबाबत मार्गदर्शक तत्वे प्रस्तुत केली, त्यानुसार राज्यासाठी स्वतंत्र जलनीती तयार करण्यात आली आहे. २००३च्या महाराष्ट्र शासनाच्या धोरणात पिण्याचे पाणी, आरक्षण, पिण्याच्या पाण्याचे मापदंड वेगवेगळ्या खोऱ्यांसाठी वेगवेगळी ठेवणे, पाण्याच्या प्रदूषणाची मानके निश्चित करणे, तसेच तुटीच्या वर्षात मापदंडात घट करणे इत्यादी बाबतच्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. त्याचप्रमाणे निर्मित सिंचन क्षमता व सध्याच्या अस्तित्वात असलेल्या तिचा वापर यामधील दरी कमी करण्यासाठी तसेच पूर्ण झालेल्या पाटबंधारे प्रकल्पाचे स्थापन करण्यासाठी व त्यासाठी आवश्यक निधी उपलब्ध होण्यासाठी ही या जलसेवा क्षेत्रात सुधारण्याची आवश्यकता आहे तसेच दुसऱ्या सिंचन आयोगाने राज्याच्या भौगोलिक परिस्थितीनुसार अनुकूल अशी स्वतंत्र जलनीतीची आवश्यकता प्रतिपादित केली होती. त्यानुसार राज्याच्या स्वतंत्र जलनीतीच्या प्रारूपावर नोव्हेंबर व डिसेंबर २००२ मध्ये औरंगाबाद, पुणे, नागपूर, नाशिक, ठाणे व अमरावती या सहा प्रादेशिक ठिकाणी प्रत्येकी एक दिवशीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती सदर कार्यशाळेत पाणी वापरासंबंधीचे सर्व विभागाचे अधिकारी पाटबंधारे विभागाचे सेवानिवृत्त कार्यरत सचिव व अधिकारी तसेच जिल्हा परिषदा व महानगरपालिका यांचे आयुक्त व पदाधिकारी यांनी सहभाग घेतला या कार्यशाळेत राज्याच्या प्रस्तावित जलनीतीच्या प्रारूपावर बऱ्याच लोकांनी उत्स्फूर्तपणे सहभाग घेऊन कलमवार दुरुस्त्या सुचविल्या सदर सूचनांचा समावेश करून जलनीतीचा मसुदा अंतिम करण्यात आला व शासनाची मान्यता मिळवली.

### २०१९ चे जलधोरण:

वाढत्या लोकसंख्येमुळे दरडोई पाण्याची उपलब्धता कमी होत चालली आहे वाढते शहरीकरण औद्योगीकरणामुळे जलव्यवस्थापनावरील ताण वाढत आहे. एकविसाव्या शतकातील हे एक प्रमुख आव्हान असून महाराष्ट्र राज्याने २००३ मध्ये स्वतःची जलनीती तयार केली त्यानंतर मे, २०११ मध्ये त्यात काही सुधारणा केल्या या नीतीचा अवलंब केल्यापासून, राज्याच्या जलविकासात, महत्त्वाचे सकारात्मक बदल झालेले दिसून येतात. भारत सरकारने देखील आपल्या पूर्वीच्या धोरणात सुधारणा करून सन २०१२ मध्ये राष्ट्रीय जलनीती प्रकाशित केली व राज्यानेही त्यांच्या जलनीतीत सुधारणा करावी असे सुचवण्यात आले त्या अनुषंगाने राज्याच्या जननीतीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी महासंचालक, जल व भूमी व्यवस्थापन संस्था, औरंगाबाद यांच्या अध्यक्षतेखाली अभ्यास गटाची नियुक्ती करण्यात आली होती. या अभ्यासगटाने सुधारित जलनीतीचे प्रारूप शासनासमोर सादर केले त्यावर विविध विभागाचे तसेच महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियम प्राधिकरणाचे अभिप्राय तसेच जलक्षेत्रातील राज्य सापेक्ष समस्या व आव्हाने विचारात घेऊन राज्य शासनाच्या सन २००३ च्या जननीतीमध्ये सुधारणा करून जलनीती धोरण सन २०१९ ला जाहीर केले.

२०१९ च्या धोरणाची व्याप्ती आपणास अशा प्रकारे सांगता येते ती म्हणजे राज्य शासनाचे पाण्याशी संबंधित सर्व विभाग, राज्यातील निम-शासकीय अभिकरणे, स्थानिक संस्था, मोठ्या प्रमाणावर वापरण्याचे वापरकर्ते (घरगुती, औद्योगिक/वाणिज्य व इतर) आणि राज्यातील सर्व नागरिकांना ही जलनीती लागू होईल.

२०१९ च्या जलनीती धोरणामध्ये जलसंपत्तीचे नियोजन व त्याची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे मांडण्यात आली:

१. एक राज्यातील जनतेला जास्तीत जास्त आर्थिक व सामाजिक लाभ मिळेल, प्रादेशिक असमतोल कमी करता येईल, अशा रीतीने तसेच नदी व तिच्या लगत असणाऱ्या भूभाग यामधील महत्त्वाची पर्यावरणीय मूल्ये जतन करण्यासाठी राज्यातील जलसंपत्तीचे संवर्धन, व्यवस्थापन व वापर करण्यात येईल. राज्याच्या जलसंपत्तीचे, नियोजन, विकास व व्यवस्थापन नदीचे खोरे किंवा उपखोरे घटक समजून बहुक्षेत्रीय व एकात्मिक जलसंपत्ती व्यवस्थापनाचा दृष्टिकोन स्वीकारून केले पाहिजे पुढील गोष्टींचे एकात्मिक नियोजन करण्यात येईल
  - अ. जमिनीतील ओलावा, थेट पर्जन्यमान, भूजल व भूपृष्ठ जल
  - ब. लहान पाणी साठवण संरचना व पारंपारिक जलाशय
२. राज्यातील जलसंपत्तीची उपलब्धता आणि विविध खोऱ्यातील पाण्याचा विविध क्षेत्रातील वापर याचे शास्त्रीय पद्धतीने निर्धारण केले जाईल आणि त्याचा प्रत्येक दहा वर्षांनी नियमित आढावा घेतला जाईल तसेच, प्रत्येक मोठ्या व मध्यम प्रकल्पाच्या जलनियोजनाचा देखील दहा वर्षांनंतर आढावा घेण्यात येईल यासाठी प्रथम साठवणूकीचे वर्षे हे आधार वर्ष म्हणून गृहीत धरण्यात येईल.
३. जलसंपत्ती प्रकल्पांचे नियोजन हे, तांत्रिक- आर्थिक बाबीव्यतिरिक्त सामाजिक व पर्यावरणीय पैलू विचारात घेऊन तसेच प्रकल्पबाधित व्यक्ती व लाभार्थी कुटुंबे, स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्यावर पडणारा प्रभाव विचारात घेऊन करण्यात येईल. पूर्ण खर्च व लाभ विचारात घेऊन प्रकल्प व कार्यक्रमाचे नियोजन व मांडणी केली जाईल.
४. जलविद्युत प्रकल्प व जलसंपत्ती प्रकल्प यांचे नियोजन, सुसाध्यतेचा विचार करून, तसेच पर्यावरणीय बदलास अनुकूलनक्षम असण्यासाठी कॅरी ओव्हर स्टोरेजच्या तरतुदीसह, शक्यतो बहुउद्देशीय प्रकल्प म्हणून करण्यात यावे, जमिनीतील ओलावा, तळी, भूजल, लहान, मध्यम, मोठे जलाशय व त्यांचे संयोगीकरण यासारख्या विविध स्वरूपातील पाण्याच्या उपलब्धतेत प्रयत्नपूर्वक वाढ करून वातावरणीय बदलामुळे पाण्याच्या उपलब्धतेच्या अस्थिरतेतील अपेक्षित वाढीवर मात करणे अपेक्षित आहे.
५. तुटीच्या व अतितुटीच्या उपखोऱ्यातील पाटबंधारे प्रकल्पांचे आठमाही तत्त्वावर नियोजन केले जावे.
६. सर्व संविधानिक मान्यता मिळाल्याशिवाय सिंचन प्रकल्प सुरू करण्यात येणार नाही. प्रकल्पाचे काम सुरू करण्यापूर्वी विस्तृत अन्वेषण व सविस्तर संकल्पन पूर्ण केले जाईल.
७. प्रकल्प पूर्णत्वापर्यन्त आवश्यक वित्तीय उपलब्धतेची खात्री असल्याशिवाय कोणत्याही प्रकारची सुरुवात केली जाणार नाही.
८. तांत्रिक व आर्थिक दृष्ट्या व्यवहार्य असेल तेथे जलसंपदा प्रकल्पातील वितरण प्रणाली, बंदिस्त नलिका प्रणालीद्वारे करण्यास प्राधान्य देण्यात येईल. विशेषकरून मर्यादित सिंचन सुविधा असणाऱ्या भागात प्रकल्पाचे नियोजन, बंदिस्त नलिका वितरण प्रणाली व सूक्ष्म सिंचनासह करावे जेणेकरून उपलब्ध पाण्याचा लाभ अधिक क्षेत्रास होईल. उपसा सिंचन योजना राबविताना सूक्ष्म सिंचन पद्धती (ठिबक व तुषार) सह नलिका वितरण प्रणालीचा वापर, लाभधारकाच्या सहभागाने करण्यास प्रोत्साहन देण्यात येईल.
९. वापर न झालेल्या भूजलाचा विकास करण्यात येईल आणि त्याचा भूपृष्ठ जलांबरोबर संयुक्तपणे वापर केला जाईल. १०.कालवा प्रणालीचे आधुनिकीकरण तसेच त्यावर स्काडा आधारित नियंत्रण प्रणाली बसून मोठ्या व मध्यम जलसंपत्ती प्रकल्पांच्या कालव्यातील पाणी वितरणात सुधारणा व अधिक चांगल्या प्रकारे नियंत्रण करण्यात येईल.
१०. लाभक्षेत्र विकास कार्यक्रम हा प्रकल्प नियोजनाचा एक भाग असेल आणि बहुशाखीय पद्धतीने तो कार्यान्वित केला जाईल.

११. जलसंपत्ती प्रकल्पाच्या, प्रभावाचे निर्धारण करण्यासाठी, प्रकल्प कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून प्रकल्प लाभ क्षेत्रात व त्यास संलग्न असलेल्या, प्रकल्प प्रभावक्षेत्रात देखील आधारभूत सामाजिक- आर्थिक, पर्यावरण व परिस्थितीकीय सर्वेक्षण केले पाहिजे.

१२. डोंगराळ क्षेत्रे व खारपाणपट्टा यामधील प्रकल्पांसाठीवाढीव आर्थिक मापदंड ठरविण्यात येतील.

महाराष्ट्र सरकारच्या २००३ आणि २०१९ च्या जल धोरणांमध्ये मोठे बदल घडले आहेत. दोन्ही धोरणे राज्याच्या जलसंपत्तीच्या प्रभावी व्यवस्थापनावर भर देतात, पण २०१९ चे धोरण अधिक समकालीन आणि शाश्वत उपाययोजनांवर केंद्रित आहे.

### २००३ चे महाराष्ट्र राज्य जल धोरण:

हे धोरण राज्यातील जलसंपत्तीचा प्रभावी वापर आणि वितरण यावर केंद्रित होते. यामध्ये मुख्यतः पाणी व्यवस्थापनाचे

- **केंद्रीकरण** – जलस्रोतांचे व्यवस्थापन मुख्यतः सरकारी नियंत्रणाखाली होते.
- **प्राथमिकता क्रम** – पहिले पिण्याचे पाणी, कृषी, उद्योग आणि शेवटी इतर क्षेत्रे असा पाण्याचा वापर क्रम ठरवला होता.
- **जलसंधारणावर भर** – जलसंधारण आणि लहान पाटबंधारे प्रकल्पांना महत्त्व दिले.
- **खाजगी गुंतवणुकीला मर्यादा** – पाणीपुरवठ्यात खासगी क्षेत्राचा सहभाग मर्यादित ठेवण्यात आला.
- **नदीजोड प्रकल्प आणि मोठ्या धरणांना प्रोत्साहन** – मोठ्या जलसाठ्यांवर भर देण्यात आला.

### २०१९ चे महाराष्ट्र राज्य जल धोरण:

हे धोरण २००३ च्या तुलनेत अधिक समग्र, शाश्वत आणि लोकसहभागावर आधारित आहे.

- **स्थानीय पातळीवरील निर्णयसत्ता** – गाव आणि जिल्हा पातळीवर जलव्यवस्थापनाचा अधिक अधिकार देण्यात आला.
- **शाश्वत जलस्रोत व्यवस्थापन** – जलस्रोतांचा दीर्घकालीन टिकाव आणि पुनर्भरण यावर भर.
- **खाजगी आणि सार्वजनिक सहभाग** – पाणीपुरवठा आणि व्यवस्थापनात खासगी कंपन्यांचा अधिक सहभाग.
- **कृषी क्षेत्रासाठी सुधारित धोरणे** – टिबक आणि तुषार सिंचनासारख्या आधुनिक सिंचन पद्धतींना प्रोत्साहन.
- **पर्जन्य जलसंधारणाला प्राधान्य** – प्रत्येक गावात जलसंधारण व भूजल पुनर्भरण अनिवार्य.
- **जलविद्युत आणि उद्योगांसाठी नियमन** – जलविद्युत निर्मिती आणि उद्योगांसाठी पाण्याच्या वापरासंबंधी अधिक काटेकोर धोरणे.

### समारोप:

२००३ च्या तुलनेत २०१९ चे धोरण अधिक लोकाभिमुख, तंत्रज्ञानाधारित आणि जलसंधारणावर भर देणारे आहे. राज्याच्या जलसंकटाच्या पार्श्वभूमीवर, २०१९ चे धोरण अधिक शाश्वत आणि पर्यावरणपूरक मानले जाते.

### संदर्भ सूची:

१. <https://testbook.com/mpsc-preparation/water-policy-of-maharashtra>
२. महाराष्ट्र शासन, जलसंपदा विभाग, शासन निर्णय क्रमांक- जलनीती-२०१९/प्र.क्र.२१/१७/जसं.(धोरण) ०५-०९-२०१९